

ВИСЛІД ТОТАЛІТАРНОЇ ТРАВМИ У ПСИХОІДЕНТИЧНОСТІ ГЕРОЇВ РОМАНУ С. ПРОЦЮКА «ДЕСЯТИЙ РЯДОК»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (36) 2016

УДК 82-3:159.964.21

Черниш А. Вислід тоталітарної травми у психоідентичності героїв роману С. Процюка «Десятий рядок»; 11 стор.; бібліографічних джерел – 6, мова – українська.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню тоталітарної травми у житті героїв роману С. Процюка «Десятий рядок». Вислід тоталітарної травми психотипологічно розмежував членів однієї родини на стоїка-опозиціонера (Гнат), інтелектуального аутиста й ескапіста (Марко), дезорієнтованого лузера (Максим).

У статті доведено, що психологічна ідентичність Марка й Максима деструктурована, позначена впливами страху, психозами, неврозами, депресіями. Наслідки тоталітарного впливу на ідентичність героїв роману проявилися як травма мовчання, травма жертви, травма неповноцінності.

Ключові слова: травма, ідентичність, страх, свідомість, тоталітаризм, деструкція.

Психологічний роман С. Процюка «Десятий рядок» розкриває украй актуальну для українського дискурсу проблему психологічної ідентичності, позначеної впливом тоталітарного режиму. Твір українського письменника логічно вписується в контекст недавніх літературознавчих осмислень постколоніального аспекту художніх зразків української і світової літератур (Павел Ранков «Матері», Ігнацій Карпович «Сонька», Джуліан Барнз «Шум часу», Вітольд Шабловський «Танечі ведмеді» тощо).

Психологічний антиколоніальний роман С. Процюка «Десятий рядок» виразно продукує тему посттоталітарної травми, яка нещадно нищить українця до сьогодні. Уповні доцільно розглядати жанр твору як роман травми (Т. Гундорова), поява якого зумовлена активізацією постколоніальних студій і методологій дослідження посттоталітарних впливів на національну, релігійну, соціальну й психологічну ідентичності. На думку української дослідниці, «роман травми виростає передусім з аналізу травм, таких як рабство, вимушена міграція, расизм, геноцид, руйнування роду, розрив поколінь, душевне та фізичне насильство тощо. Часто в основі таких романів лежить свідчення про пережите лихо, а оповідь передає ситуацію крайнього напруження; такі твори нерідко занурені в містичні практики, адже пережите не підлягає раціональному витлумаченню» [2, с. 33-34]. Роман С. Процюка «Десятий рядок» засадничо розкриває теми генераційного розриву, втрати історичної пам'яті, деструкцію особистості у посттоталітарному світі тощо. Відтак він являє собою своєрідне художнє застереження прийдешньому поколінню в необхідності *переосмислити* вислід впливу колоніальної й тоталітарної ідеології і *проробити* психологічну травму, ігнорування якої веде до самовтрати, самобичування й поступової національної, соціальної й психологічної деструкції.

Метою статті є проаналізувати прояви тоталітарного травматичного досвіду в психологі-

чній ідентичності героїв роману С. Процюка «Десятий рядок».

У романі С. Процюка «Десятий рядок» розгортаються долі трьох представників роду Іванчишиних – діда Гната, батька Марка й онука Максима. Всі вони вражені наслідками тиску тоталітарної системи. Найстійкішим в опорі тоталітаризму виявився дід Гнат, який фізично й духовно постраждав від цієї системи чи не найбільше, однак зміг свідомо оцінити й подолати її впливи. У романі Гнат є духовною опорою для свого сина Марка й недосяжним взірцем стійкості для онука Максима, який найбільше знемагав від вислуду тоталітаризму, позаяк не мав моральної рівноваги й душевної стійкості проробити в собі колоніальні відголоски.

Психотипологічно представники роду Іванчишиних між собою різняться. Специфіка їхньої типологічності обумовлена соціокультурними умовами ідентичності. На думку Є. Бистрицького, «ідентичність формується та змінюється відповідно до соціально-групової належності особи» [с. 42]. Гнат – стоїк, нонконформіст, опозиціонер тоталітаризму. Марко обрав шлях тихого супротиву, зі зв'язаними руками (Ф. Фанон). Максим – дезорієнтований лузер, який втратив зв'язок із своїми пращурами, зазнавши ідентифікаційної кризи.

Гнат, опинившись в умовах прямого тоталітарного тиску, спрямованого на нищення психіки й тіла людини, виробив свої постулати виживання у відповідній атмосфері, задля подолання страху тотального знищення. Р. Дж. Ліфтон, досліджуючи психічне здоров'я в'язнів-інакодумців тоталітарної системи, зауважує, що «ці люди випробували свої емоційні межі. Вони пережили гранично можливий фізичний і духовний біль, але все ж вижили; вони були змушені дійти до критичної межі негативного самоаналізу, але все ж випросталися з певною самоповагою» [4, с. 157-158]. Доведеного до крайньої межі самовідречення, Гната не лякала фізична анігіляція. Він позбувся страху власної смерті, набувши при тому постійне відчуття три-

воги за рідних, що в умовах віддаленості й безконтрольності ситуації морально підточувало його сили значиміше, ніж власне не-буття: «Він не боявся. Але є Тетянка й Марко... Гнат знав, як зомбували дітей ворогів партії і народу, як примушували зрікатися батьків. Це було ударом у саме серце» [5, с. 29], – зауважує С. Процюк.

Від постійного психологічного й емоційного напруження Гнат рятувався внутрішньою еміграцією, що створювала для нього ілюзію волі. У такий спосіб він відсторонювався від атмосфери табірному шуму, скверни, продажності й пристосуванства, подеколи забезпечуючи собі спокій, рівновагу, адекватне сприйняття подій. Як наголошує автор твору, «Гнатові вдалося створити тишу всередині себе – і це був його єдиний порятунок. Він перестав боятися. Щось водномить тріснуло в душі, прощаючись із нею нелюдським зойком. Більше цього зойку не чув ніхто» [5, с. 52].

Внутрішня тиша – це сила духовного опору Гната, що призвела до формування власної філософії життя. У романі старший Іванчишин характеризується неабиякою стоїчністю – виробленою рисою вдачі й характеру ще з табірних часів. Вона забезпечувала йому повсякчас спокій і душевну рівновагу навіть у посттабірний період життя. Саме стоїчність Гната стала тією засадничою рисою, для вироблення якої у його сина та онука забракло сил, що й призвело до генераційного розриву й прохолоди у стосунках. Найстарший з Іванчишиних знайшов точку спротиву в душевному стоїцизмі, що позбавив його психологічної деструкції, позначеної на образах сина Марка й онука Максима.

Знаючи згубний вплив тоталітаризму на свідомість і психіку людини, Гнат сподівався, що його онукові вистачить сили духу провадити ніщівну боротьбу з колоніальною ідеологією, щоб гідно продовжити опір системі: «... потім, знесиленний, ти уявляв, як онук Максимко стане новим Максимом Залізником. Він очолить національну боротьбу проти більшовизму... стане очільником майбутнього антикомуністичного блоку великих і малих народів – і більшовицька Горгона Медуза розпадеться у прах... А його дорогий онук, його Максимко, буде на чолі боротьби – і вистоїть, не зламається під цим тягарем!...» [5, с. 172]. Однак наслідки тоталітарного впливу глибоко травмували Гнатових нащадків. Марко й Максим, не маючи сил проробити травмовану свідомість, осмислити викривлену історію, зцілити себе від неминучої психічної деструкції, самі для себе підготували тло для подальшого колоніального травмування.

Так, Марко, інфікований страхом повторення тоталітарного минулого, нажаханий досвідом табірному життю батька, консервує свою психологічну й національну ідентичність через відчуття колоніального страху буття. Тавро сина ворога народу унеможливило активний опір комуністично-більшовицькій системі. З цього приводу слух-

но зауважує Т. Гундорова: «Так виходить, що минуле – особливо, коли воно забарвлене травматичними переживаннями, – впливає на майбутнє і викорінює з буття сучасність. Прив'язаність до травматичного минулого ставить нащадків у позицію заручників: фізично не причетні до минулих подій майбутні покоління виявляються до них прив'язаними, а сучасність стає натомість чимось, що не піддається репрезентації, є невловною» [3, с. 10]. Вірогідно, Марко, нажаханий реаліями тоталітаризму, й обрав професію, що сприяла втіканню від реалій: занурення в історію стародавнього світу формувало інший хронотопічний дискурс, що віддаляв його від сьогодення. Він усіяло прагнув уникнути реальності, за яку необхідно було нести відповідальність, осмислювати і приймати її події.

Марко обрав пасивний шлях самостановлення, оцінюючи дійсність як історик, а не безпосередній учасник. «Для Максимового батька ніколи не існувало повнокровної реальності, лише її найнеобхідніші елементи – робота, їжа, частково сім'я. Душею він назавше залишився у стародавньому світі, заплативши таким чином за юнацьку втечу від реальності» [5, с. 15], – зауважує автор роману. Обрана Марком професія сприяла формуванню відмінної від батькової психологічної ідентичності: його внутрішньоособистісний світ вимірювався інтелектуальними можливостями самореалізації. Занурення в історію стародавнього світу – це форма інтелектуальної індивідуальної самореалізації й інтелектуальний ескапізм водночас. Своєрідна втеча у професійний саморозвиток гарантувала йому тимчасовий спокій і захист від нав'язливого страху страждання від тотального колоніального контролю. С. Процюк зазначає, що «Марків спокій був зверху. Знизу, у хаосі несвідомого провадив руйнівну роботу невроз нав'язливих станів» [5, с. 126].

Невротична реальність середнього з Іванчишиних маркована ненавистю до тоталітарного режиму, що уніфікував людей, викорінював націоналістичні прояви, зневажав мову та історію українців. Усе своє свідоме життя Марко мусив підлаштовуватися під реалії, що суперечили його внутрішнім переконанням. Страх розправи трансформувався у відчуття замаскованої огиди й ненависті до тоталітаризму. В умовах суцільного контролю над особистістю пристосуванство є одним із виходів фізичного вціління для людей, інфікованих страхом смерті. Марко, на відміну від свого батька Гната, не спроможний був боротися зі своїм страхом смерті і не-буттям, тому й обрав шлях тихого супротиву, опору зі зв'язаними руками (Ф. Фанон), розщеплюючи свою волю і свідомість між пристосуванством і ненавистю до системи: «Як вивчати теорію біснுவатих, коли вони звели в могили мільйони? Як можна імітувати захоплення тим, що ненавидиш, батьку? Як бути рівноваженим, коли всюди па-

нуса брехня? [...] Як можна серйозно займатися йогою чи карате, коли в державі культ політзаняття, аматорських хорів і повсюдне офіційне шельмування західних цінностей, мовляв, у *савецьких собствена гордасть?*...» [письмівка автора. – А. Ч.] [5, с. 33]. Тож цілком закономірно, що хвору деструктивну свідомість Марко міг рятувати лише ескапізмом у роботу в контексті тогочасної дійсності, що неминує закарбувалося на його психоідентичності, позначеній травмою існування, інакшістю світовідчуття.

Маркова травма – це результат нав'язливих страхів і неврозів за понівечене батькове життя. Т. Гундорова зазначає, що «травма означає не так болісну подію, як її трансмісію – відлуння, передачу через покоління, в інші місця й інші часи» [2, с. 31]. Вислід тоталітарного досвіду страждання призвів до формування відчуття жертви системи у Гнатових нащадків. Марко проробив травму, знайшовши вихід у мовчанні, пасивності, втечі в роботу, апатії до реальності. Отже, мовчання як травма типологічно сформувала своєрідного інтелектуального аутиста й ескапіста, який, однак, щоразу тривожився за своє майбутнє: «Щоночі очікував арешту – генетична пам'ять не відає жалю. Потім щулився перед майбутнім жахом партійних зборів, паплюженням його лекцій і пропозицією написати заяву за власним бажанням» [5, с. 111].

Від Марка рід Іванчишиних поступово піддається натиску комуністично-більшовицької системи. Якщо Гната лякала виключно розправа з сім'єю, то Марко настраханий також за втрату роботи, репутації, психічного здоров'я, можливий арешт. Л. Скорина, актуалізуючи питання про тяглість наслідків колоніалізму у свідомості й підсвідомості генерацій, зауважує: «В історії Марка вплив страху стає все більш відчутним. Він намагається боротися з ним, часто не без успіху, але ущеплений у підсвідомість комплекс жаху перед тоталітаризмом (можливим арештом, переслідуванням членів його родини) не дає чоловікові жити спокійно й повнокровно» [6]. Маркова свідомість позначена вираженими адаптаційними труднощами вживання в реальну дійсність, що призвела до виформовування іншого психологічного типу й ідентичності.

Уражена тоталітарною травмою свідомість Гната й Марка неминує відобразилась на психологічній природі свідомості наймолодшого з Іванчишиних – Максимові. На ньому виразно позначений розрив із попередніми поколіннями їхнього роду: Максим особливо болісно переживав травматичний досвід своїх пращурів, дезорієнтувавшись у посттоталітарній дійсності: «Дід був героєм, а я – лайно! Дід ще якось вплинув на батька, а на мене геройської енергії, ха-ха, вже не вистачило. Батько все ж таки тримався, не скаржився, уникнув тюрми й тонких провокацій, але часто ходив із потемнілим лицем і перетремтіними ру-

ками» [5, с. 137]. Висліди колоніального впливу розщеплюють свідомість, пам'ять, волю наступних поколінь, викликаючи труднощі в соціокультурній адаптації, виформовуючи своєрідні субідентичності, або гібридні ідентичності, що найчастіше проявляються саме у посттоталітарному і постколоніальному дискурсі. Відсутність поділу на класи, ворогів і прибічників партії, поступова декомунізація, наступ демократії, зміни в ідеологічних настановах, соціумі, культурі, розпорошеність та дезорієнтація у транзитний період (Т. Гундорова), як правило, завжди супроводжується перетрубаціями у психології, свідомості, ідентичності людей, тому цілком закономірно, що у випадку зі стривоженим і розгубленим Максимом «плебей перемагає інтелігента» [5, с. 115], як зауважує С. Процюк у романі. Максим виявився найчутливішим з усього роду Іванчишиних до цих змін і не готовим до боротьби, позаяк хронологічне закінчення тоталітарної й колоніальної епохи не означає її дискурсивне зникнення: воно трансмісією продовжує відлунювати в наступних поколіннях як вислід тоталітарної травми.

Дискурс подолання антиколоніального досвіду проникає в усі сфери Максимової життєдіяльності, позначаючись на всіх можливих рівнях ідентичності: тілесному, особистісно-психологічному, соціологічному, культурному, національному. З цього приводу слушно зауважує Т. Гундорова, що «буквальна непричетність до тоталітарного минулого, все-таки, переходить у їхню (представників молодшого покоління. – А. Ч.) символічну причетність – стигми травматичного минулого, яке знищило батьків, переходять на них; а полем, на якому ведуться війни минулого й майбутнього, стає тіло» [3, с. 12].

Гіпотетично припустимо, що тоталітарна травма батька й діда психосоматично й фізіологічно позначилася на житті Максима: він страждав на міопію, що сформувала в ньому вагомий комплекс неповноцінності у дитинстві, а в дорослому віці додалися ще й проблеми з репродуктивністю – нездатністю мати дітей через гіпоспермію: «Діагноз розполовинив його життя на до і після. Десятий рядок ставав недосяжним навіть у повноцінному чоловічому функціонуванні. Адже запліднювати жінок можуть навіть імбецили. Виявляється, що для цього треба мати рухливі, а не лінкуваті сперматозоїди» [с. 92]. Вислід тоталітарної агресії найтрагічніше проявився у житті Максима, останнього з роду національно свідомих українців Іванчишиних, який не лише психічно, а фізіологічно став найвразливішим до знищення як основної мети колоніального режиму.

Як зауважено в романі «Десятий рядок», Максим страждав на важкі форми психозу й еротоманії, що у комплексі з дегенеративною свідомістю, деструктувало його. Дитячі комплекси, чоловіча неповноцінність, суцільна дезорієнтація у житті спровокували появу підсвідомих потягів й

інстинктів, утілених у важкій формі еротоманії, в яких герой зреалізовувався як успішний чоловік і коханець. «Можливо, ідея власного проміскуїтету, приписуваної самодемонізації виникла на ґрунті особливої форми комплексу неповноцінності, про який піде мова далі. Безсумнівно, він має напади маячні, тобто манії величі, яка набирає форми еротоманських гротескних галюцинацій, приписування собі вчинків, які він не робив. Напевно, ця форма еротоманії виконує для пацієнта надважливу роль лакмусового папірця власної біологічної значимості, можливо, захищає його від руйнівної психічної депресії, здатної привести до втрати життєвих сенсів, а відтак – до суїцидальних спроб» [5, с. 197], – зауважує психотерапевт Діонісій Адольфович у романі.

Максим від самого дитинства шукав заміщення браку батьківської любові. Його батько Марко не спромігся на щирі стосунки й любов до сина, що, зрештою, з часом змусило Максима вдатися до активного пошуку альтернативної реальності, в якій він повноцінно існував. Так поступово герой втрапив у своєрідну кризу ідентичності, усвідомлюючи свою тілесну, культурну, соціальну неповноцінність. Він перетворився на соціокультурного лузера, який втечею у підсвідоме сформував свій мікросвіт. Як зауважує Т. Гундорова, «лузер – зовсім не невдаха, як того можна очікувати. Це свідомо вибрана позиція аутсайдера і нон-конформіста, спосіб відвоювання внутрішньої свободи і від офіційного соціуму, і від масмедійного простору» [3, с. 190]. Ігнорування травматичного минулого своїх пращурів, бездіяльність та апатія, тривала депресія деструктувала адекватне сприйняття української дійсності, що вимагала активних дій і боротьби у викоріненні колоніального досвіду попередніх генерацій.

Генераційна пам'ять, або прапам'ять, відлунувала у Максимовій свідомості появою незримих голосів, що муляли йому як згадка про отриману попередніми поколіннями травму. «Проривання» інших доль, голосів, моментів із життя жертв тоталітарного режиму не є психопатологією свідомості Максима, а лише результатом міжпоколінневого зв'язку: «Навіщо мене провідують ці картинки? Навіщо безжально вриваються у свідомість? Звідки ці голоси інших «я»?» [5, с. 18]; «Максим має жаску таємницю. Він страждає рідкісним недугом – до нього часто прориваються історії інших, часто

занапащених життів, які він тоді сприймає як власні» [5, с. 61]. На думку Т. Гундорової, феномен поколінневої свідомості набуває актуальності в аспектах постколоніальної і посттоталітарної критики. Отже, посттоталітарний дискурс підготував тло для активного проявлення відчуття прихованої генераційної пам'яті, за якою стоїть непророблений досвід постраждалих від тоталітаризму українців. Ймовірно, примари жертв тоталітарної системи спонукали Максима до переосмислення травми і подолання страху не-буття, що неусвідомлено керував ним, призводячи його до важких психозів, неврозів, депресивних станів. З цього приводу слушно зауважує Л. Скорина: «“Ген страху”, вишпеканий у тоталітарному пеклі, спричинився до серйозних руйнувань у його (Максимовій. – А. Ч.) психіці. Він не здатний до боротьби й опору, любові й повноцінного життя» [6]. Тому Максим і перейняв образ соціального й культурного аутсайдера, безвідповідального, пасивного, частково асоціального.

Отже, в антиколоніальному психологічному романі С. Процюка «Десятий рядок» тоталітарна травма спричинила психотипологічне розмежування представників роду Іванчишиних. Психологічна ідентичність кожного з героїв визначається відмінними параметрами існування: Гнат сформував свою філософію виживання і стоїчність поглядів, Марко обрав шлях тихого супротиву, інтелектуальний аутизм й ескапізм у роботу, Максим перетворився на соціокультурного аутсайдера й дезорієнтованого лузера, який усіляко боявся визнати наслідки своєї травмованої психіки і свідомості. Деструкція Марка й Максима зумовлена колоніальними відголосками тоталітарного тиску, що потребували пророблення й аналізу травмованої тоталітаризмом свідомості, осмислення викривленої історії задля унеможливлення появи генераційного розриву, що супроводжується втратою культурної і генераційної пам'яті, мовчанням/пасивністю/апатією як своєрідною травмою, відчуттям жертви тощо. Представлена студія не вичерпується аналізом висліду тоталітарної травми в романі С. Процюка «Десятий рядок». Вона може бути розширена іншими аспектами антиколоніального й постколоніального дослідження роману українського письменника (модус дискурсивного спротиву, феномен поколінневої свідомості, досвід травмованого тіла тощо), що має бути реалізовано в перспективі.

Література

1. Бистрицький С. Ідентичність, спільнота і політичне судження / Євген Бистрицький // Філософська думка. – 2013. – № 4. – С. 41-61.
2. Гундорова Т. Постколоніальний роман генераційної травми та постколоніальне читання на сході Європи / Тамара Гундорова // Постколоніалізм. Генерації. Культура / За ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. – Київ: Лауріус, 2014. – 336 с.
3. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есе/ Тамара Гундорова. – К.: Грані-Т, 2013. – 548 с.

4. Лифтон Р. Дж. Технология «промывки мозгов»: Психология тоталитаризма / Роберт Дж. Лифтон. – СПб.: прайм-Евразия, 2005. – 576 с.
5. Процюк С. Десятый рядок / Степан Процюк. – К.: Український пріоритет, 2014. – 224 с.
6. Скорина Л. Хиберні візії десятого рядка / Людмила Скорина [Електронний ресурс]: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2014/10/07/094947.html>

Анна Черниш

**СЛЕД ТОТАЛИТАРНОЙ ТРАВМЫ В ПСИХОИДЕНТИЧНОСТИ ГЕРОЕВ РОМАНА
С. ПРОЦЮКА «ДЕСЯТАЯ СТРОКА»**

Аннотация. Статья посвящена исследованию тоталитарной травмы в жизни героев романа С. Процюка «Десятая строка». Влияние тоталитарной травмы психотипологически разграничило членов одной семьи на стойка-оппозиционера (Гнат), интеллектуального аутиста и эскаписта (Марк), дезориентированного лузера (Максим).

В статье доказано, что психологическая идентичность Марка и Максима деструктурирована, обозначена влиянием страха, психозами, неврозами, депрессиями. Последствия тоталитарного влияния на идентичность героев романа проявилась в травме молчания, травме жертвы, травме неполноценности.

Ключевые слова: травма, идентичность, страх, сознание, тоталитаризм, деструкция.

Anna Chernysh

**THE RESULT OF THE TOTALITARIAN TRAUMA IN THE PSYCHOLOGICAL IDENTITY
OF THE CHARACTERS OF S. PROTSIUK'S NOVEL «TENTH LINE»**

Summary. The article is devoted to the totalitarian trauma in the lives of the characters of the novel S. Protsiuk «Tenth line». The outcome of the totalitarian trauma psychologically distinguished members of one family on the stoic opposition man (Hnat), intellectual autistic and escapist (Marko), disoriented loser (Maxim).

The article shows that the psychological identity of the Marko and Maxim is destroyed, indicated the influence of fear, psychoses, neuroses, depression. The consequences of totalitarian influence on the identity of the novel's characters manifested itself as an trauma of the silence, trauma of victim, trauma of inferiority.

Key words: trauma, identity, fear, conscience, totalitarianism, destruction.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2016 р.

© *Черниш Анна Євгенівна* – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.